

A női munka formája és értéke a 19. század eleji pesti zsidó társadalomban

Structure and value of labour of women in the jewish society of pest at the beginning of the 19th century

Hrotkó Larissza

Jewish Theological Seminary – University of Jewish Studies

lara.r@t-online.hu

Initially submitted May 10, 2013; accepted for publication July 15, 2013

Abstract:

The essay describes the settlement of the Jewish women and men in Pest from a gender point of view. Therefore, the authoress dwells on marriage, women's diseases, birth and the description of the women's living conditions. The women understood the business activity and took seriously; even they did protect their own financial interests. The professional opportunities of the women were strongly restricted by the social norms and the lack of professional qualifications. As a matter of fact, the society regarded the women's work as a peripheral activity and accordingly evaluated it as of lower value. In the shadow society of the women, however, there were traditional channels through which the women could acquire necessary knowledge, for instance in the field of midwifery and the care of the sick. The emancipation female was also hindered still by the circumstance that the women's work belonged for the most part to the non-mechanised, service providing activities.

Kulcsszavak: kutatás, legitimáció, nyilvántartás, rászoruló, státusz, tolerált (kommoráns), társadalmi periféria

Keywords: investigation, legitimation, dependant, registration, status, tolerated (commorant), social periphery

A kutatási forrásokról és a leírás módszeréről

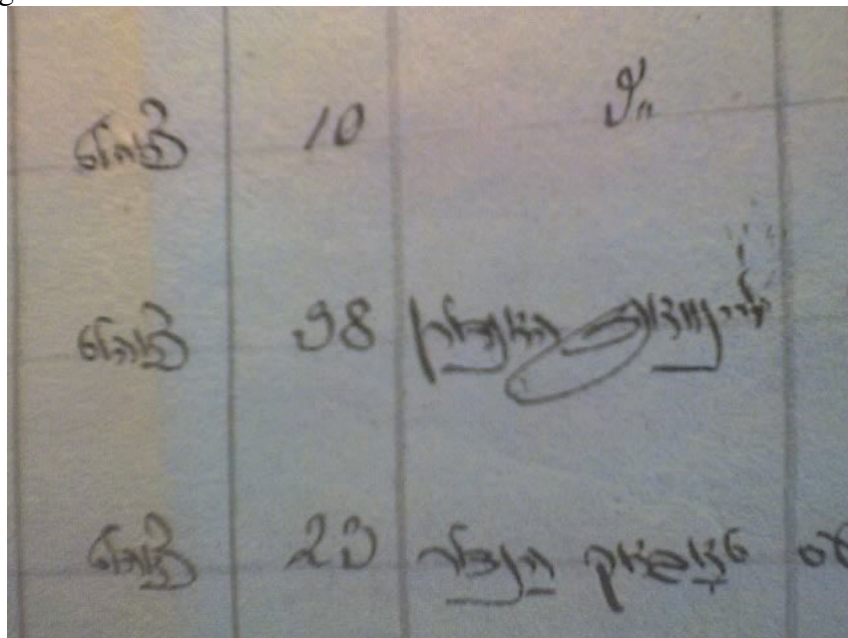
1826/386: Theresia Krakoi, Witwe, 2 Kinder, 33 Jahre in Pest, ohne Geschäft, moralisch „gut“.¹

Így hangzik az 1826. évi pesti közösségi adóösszeírás (*Conscriptio* – Zsidó Levéltár, PIH I-7) 22. oldalán lévő 386. számú bejegyzés szövege. Egy évvel később ugyanezt a nevet már *Theresia Krakkoin* formájában láthatjuk az iratokban (1827/417).² A családi név megváltozott alakja visszavezethető a női szóképzők (német *-in*) 19. századi erőltetett használatára. Ilyen nyelvtani eszköz segítségével legalizálta a pesti zsidó társadalom a női munkát. Ezt a pillanatot megőrizte az 1826. évi adóösszeírás 34. oldala. *Efinger Anna* tolerált, ötgyerekös özvegyasszony szakmáját a közösségi írnok először jegyezte be *hausirerin*-ként (azaz *háزالónőként*), holott eddig csak a hímnemű *hausirer* szóalakot használtak:

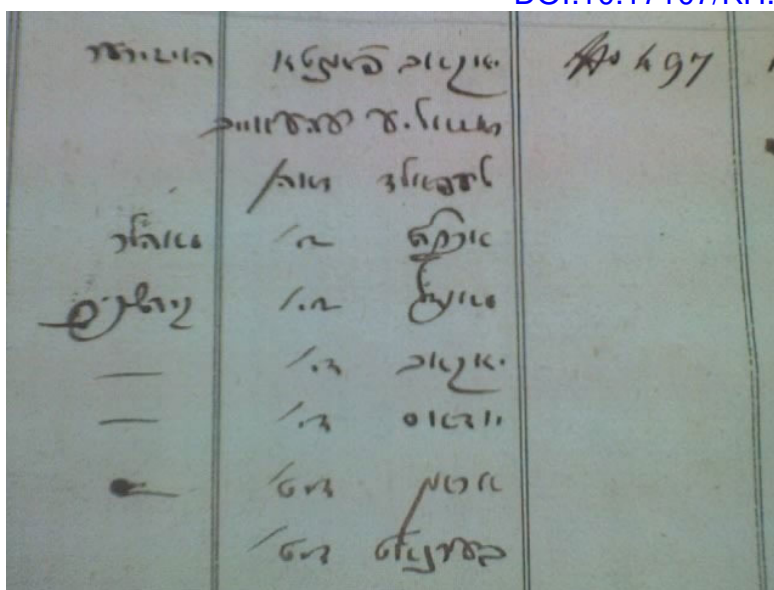
1826/608: Anna Efinger, Witwe, 5 Kinder, tolerirt, hausirerin, moralisch „gut“, dürftig.³

Az 1826. és az 1827. évi pesti zsidó közösségi adóösszeírás a Budapesti Zsidó Levéltárban olvasható. Külsőleg az 1826. évi összeírás egy 53x50 cm-es, 55 oldalas kemény kötésű könyv, amely az akkori zsidó közösség tagjainak nevét és olyan személyes adatait tartalmazta, mint a születési helyet, a foglalkozást, a családi állapot megjelölését (*nőtlen, hajadon, nő, férjezett*) és gyermekeinek számát. Ezen kívül feljegyezték, mióta él ez a közösségi tag Pesten és fizeti-e az adót. Akkoriban kétfajta adót kellett fizetni – a közösségi és a tolerancia (türelmi) engedély adóját, az úgy nevezett *Toleranz-Tax*-ot. A megjegyzés rovatában szerepelt a tagok erkölcsi megítélése (*jó, rossz, gyanús, ismeretlen*) és egyéb speciális észrevételek (mint például: *verleiht ohne erlaubnis quartir*⁴).

Az adókönyveket jiddisül (Jüdisch-Deutsch nyelven) írták. Grafikailag az 1826. évi adókönyv abban különbözött az 1827. évi párjától, hogy kevesebb rövidítést használt. Mindkét könyvet különböző személyek kézzel írtak. A korabeli szokásnak megfelelően az írnokok a grafémákat egy jellegzetes kódolt írással összeírták, amely helyet és időt spórolt ugyan, de megnehezítette az olvasást.

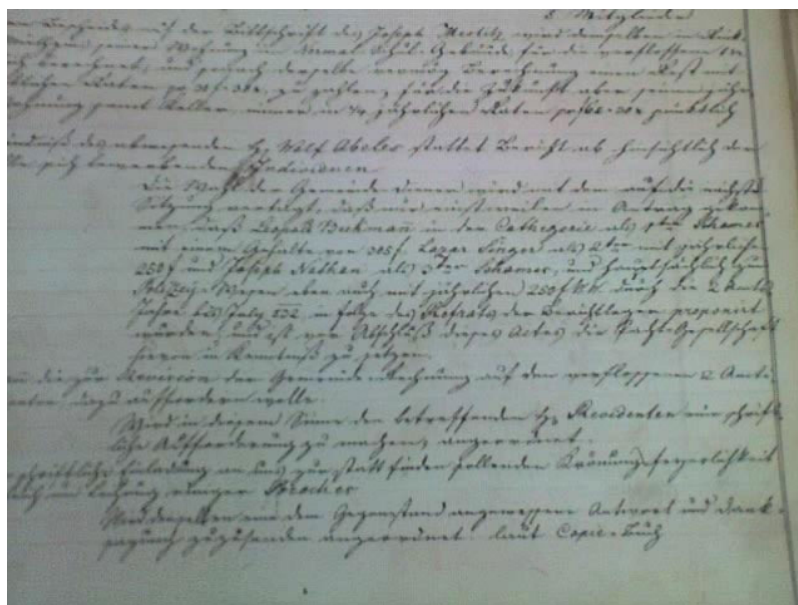

1. ábra részlet az 1826. évi adóösszeírásból

2. ábra részlet az 1827. évi adóösszeírásból

Más adóösszeírás a pesti zsidó közösség legkorábbi idejéből nem maradt hátra. Körülbelül azonos időből származott az 1828-1833. évi közösségi Jegyzőkönyv is (amelyet a Zsidó Levéltár egy könyv formájában őriz, l. a *Levéltári források*). A Jegyzőkönyvet (*Protokoll*) német nyelven írták, de belső használatra párhuzamosan vezették a jiddis nyelvű *Évkönyvet* is, amely azonban néhány hónappal korábban végződik, mint a német nyelvű változat. Ebből is láthatjuk, hogy a jiddis 1833 körül tűnt el a pesti zsidó közösségi iratokból. A német nyelvű Jegyzőkönyvet kurrens írással a korabeli felső német nyelvi normának megfelelően készítették.⁵

3. ábra a pesti zsidó közösségi Jegyzőkönyv német változata

4. ábra a pesti zsidó közösségi Jegyzőkönyv jiddis változata

Az első pesti zsidó telepesek levelezését a Budapest Főváros Levéltára őrzi. Itt található az úgy nevezett *Zsidó konyha* (*Garküche*) levélgyűjtemény, amelyet két nagy dobozban tárolnak (BFL IV. 1202.c. Intimata a. m. 4647, 4957, 1789-1850). Ez a leghíresebb és a leggyakrabban felhasznált levéltári forrás, amelyről később még lesz szó. Ezeket a leveleket is kézzel, németül és latinul írták. A levelek kisebbik része (többnyire az 1848 utáni) magyar nyelven készült.

Többéves levéltári kutatás eredményeként összeállítottam egy olyan anyagot, amely láthatóvá teszi a zsidó nők tényleges jelenlétét az első pesti zsidó közösségben. Hiszen a közösség eddigi leírásai a nőket név szerint sohasem említették, csak beleértelmezték a „pesti zsidók” fogalmába, amelyet a köztudatban még ma is a zsidó férfiak személyesítenek meg. Némely kutató feltételezte, hogy a nők jelenlétét iratokkal nem is lehet igazolni, mert a közösség tevékeny részét a férfiak képezik, ezért az iratforgalom alanyai és tárgyai minden esetben a zsidó férfiak.

Kiderítettem azonban, hogy a pesti közösségi iratok ránk maradt része – szemben például a budai adóösszeírásokkal⁶ – tartalmazza a női neveket és a velük kapcsolatos feldolgozható adatállományt. Az adatok kiemelése és a férfi adatállománytól való elkülönítése a zsidó nőket állíthatta a figyelem középpontjába, akik a valódi életben valószínűleg mégsem voltak olyan passzívok, ahogy ezt róluk feltételezték. Összeállításom bemutatja az első pesti zsidó nők egyéni életének körülményeit és betekintést enged a zsidó nők és a zsidó férfiak közötti közösségi kommunikációba. Az adókönyvek és a jegyzőkönyv segítségével bemutathatjuk, hogy periférikus társadalmi helyzetük és az ebből következő esélyegyenlőtlenség ellenére a nők a munkából is aktívan kivették részüket.

A dolgozatom történeti bevezetése után szó lesz a női munka zsidó vallási hagyományáról és általános pesti vonásairól. Ezt követően néhány példával bemutatom a női részvételt az egyes kereskedelmi szakmákban, majd részletesebben írom le a zsidó bábák és a női betegápolók munkájának pesti jellegzetességeit. Végül beszámolok a pesti zsidó cseléd lányok és

szakácsnők munkájáról és életkörülményeiről, felhasználva a rendelkezésemre álló összehasonlító adatokat az osztrák és a német irodalomból. Ugyanis a pesti zsidó társadalom alsó rétegének női képviselői is szoros kapcsolatban álltak Béccsel és Berlinnel.

Jelen dolgozat egy hosszabb kulturális antropológiai leírás része, amely a zsidó nők és férfiak 18. század végi – 19. század eleji pesti letelepedését vizsgálja. A kulturális leírásra nem jellemző az adókönyvek tanulmányozása, érdeklődése elsősorban a személyes levelezésre és a személyi iratokra irányul. Sajnos, a legelső pesti zsidó nőkről a fentiekben nevezett iratokon kívül nem maradt más vizsgálható anyag, a beszélgetések – érthető okok miatt – nem is jöhettek létre. Ezért fordultam a nyelvfilozófiában ismert módszerhez és „beszélgettem” a *conscriptiók* és más levéltári források szövegével (J. L. Austin, 1990, John R. Searle, 2000). A módszer részletes ismertetésére jelen dolgozatban nincs lehetőség, de a lényege a vizsgálat tárgyát képező szöveg különböző szintjeinek és struktúráinak céltudatos mély elemzése.

A történeti előzményekről és a korai pesti zsidók kutatóiról

A zsidók története általában a zsidó férfiak története. Ez a tanulmány bemutatja, mennyire árnyalhatja a betelepülő pesti zsidó nők vizsgálata a normaként tekintett zsidó férfiakra alkotott képet.

A zsidók 1790 körül telepedtek le Pesten,⁷ de vannak korábbi dátumozások is, mert a letelepedés egy többlépcsős folyamatként valósult meg. Büchler Sándor úgy vélte, hogy az első zsidó üzletemberek már 1773 után jelentek meg a városban.⁸ Saját kutatásom ezt a feltevést igazolja (Hrotkó, 2007, 40-41). Az első telepések között többen Óbudáról jöttek, mert Pest a 18. század közepére egy jelentős vásár- és kereskedelmi központtá fejlődött. A város „szívó hatása” már 1750 körül érezhető volt (Fallenbüchl, 1963, 243-271).

A zsidó levéltári iratokat tanulmányozva megbizonyosodtam, hogy Groszmann Zsigmond, a pesti zsidók történetírója (1906 óta pesti rabbi, majd a pesti rabbihivatal vezetője) a kutatás során valóban az eredeti közösségi iratokból idézett. Büchler Sándor (Büchler, 1901) Kósa János szerint személyesen nem látta azokat a pesti levéltári iratokat, amelyekre könyvében hivatkozott (Kósa, 1937, 98).

Groszmann kutatásai során elsősorban a nagyobb történelmi események érdekelték, mint például az 1848 körüli átalakulások és azok tevékeny férfi résztvevői (mint például Gabriel (Gábor) Ullmann). Gábor Ullmann iránti megmagyarázhatatlan szimpátiát Michael K. Silber kortárs kutató is átvette Groszmanntól (Silber, 2006, 23, 41). Silber többnyire az irodalmi forrásokból kutat, a levéltári iratok személyes megismerése segítségül lehetne a korabeli vezetők hitelesebb ábrázolásánál.

A válóperek levelezését vagy a köznapi bajokkal kapcsolatos női panaszokat más kutatók éppen köznapiságuk miatt nem vizsgálták. Ezzel szemben a kulturális antropológiai leírás különösen az ilyen „szürke” eseteket keresi, amelyek nem az eseményeket, hanem az embereket állítják a vizsgálat fókuszába.

A BFL anyagát (például a fentiekben említett *Zsidó konyha* levelezését) sok kutató látta, de teljesen felhasználni nem tudta, valószínűleg ugyancsak a nyelvi problémák miatt (l. az *Irodalomjegyzékben*). A mikrofilmes anyagok, főleg a születési és a halotti anyakönyvek elkerülték a kutatók figyelmét, pedig itt találtam meg az adatokat az első pesti nők egészségi állapotáról. Többek között a mellrák (*Brustkrebs*) korai diagnosztizálásának bejegyzését (BFL 1838/XLV/112).

A korai pesti zsidóság kortárs kutatói között kiemelkedik Bácskai Vera, aki a Budapest Főváros Levéltára (BFL) anyagát dolgozta fel. Ennek eredményeként egy sor történet-szociológiai mű született, amely ma nélkülözhetetlen a pesti zsidók kutatói számára.⁹

De a Zsidó Levéltár iratait Bácskai valamiért nem használta fel. A Levéltárban őrzött 1826. és 1827. évi közösségi adóösszeírásokat (az úgynevezett *conscriptiókat* – l. az *Irodalomjegyzékében*) előttem még senki sem idézte. Valószínűleg azért, mert az iratokat az első részben említett nehézségek miatt nem tudták elolvasni.

Kiderül, hogy a zsidó nők – leszámítva a nagyon jómódú családokat – általában a férfiakkal együtt telepedtek le,¹⁰ de 1827 előtt illegálisan tartózkodtak és dolgoztak Pesten (Hrotkó, 2011, 226). Az 1826. évi közösségi adóösszeírás csak a férfitagokat és a közösséghez tartozó adófizető özvegyet tartotta nyilván. A többi nőt hallgatólagosan a férfiak nyilvántartásában értelmezték. Alanyi értékük nem volt, a közösség a nőket később is a zsidó férfiak háztartásaként tartotta számon.¹¹

Jelen dolgozatban az első pesti zsidó nők életét a munka aspektusából mutatom be. A férfiaktól eltérő testalkat ellenére a nők nem csupán az absztrakt „eszmei értékükkel,” hanem konkrét fizikai teljesítményükkel is hasznot hoztak a zsidó társadalomnak, miközben férfiaknál kisebb jutalmazásban és elismerésben volt részüik.

A női munka zsidó hagyományáról és pesti valóságáról

A vallási hagyomány alapján a házasság előtt a lány „keze munkája” az apja tulajdonát képezi (BT *Kiddusin* Gemara, 3b).¹² A férjezett nő a „férje számára” dolgozik: őröl, süt, mos, főz, szoptatja a gyermekét, ágyaz és fon. Mindezt a ház úrnője a rabszolganőivel (cselédjeivel) is elvégeztetheti (Kraus, 1910/II, 44). De a talmudisták ragaszkodtak ahhoz, hogy a gazdag nők is dolgozzanak, mert a lustaság a paráznasághoz és az elmezavarhoz vezethet (uo). Az apa eladhatta a lányát, aki így rabszolgaként dolgozhatott más zsidóknál. Ez magában foglalta a szexuális szolgáltatásokat is (*Semot* 21, 7-11).

Pesten ugyan szó sem lehetett a rabszolgatartásról, de látni fogjuk, hogy a cseléd lányok élete nem sokban különbözött ettől a régi formától. Hiszen a lányok 24 órán át dolgoztak munkaadójukra és egy fedél alatt laktak a család férfi tagjaival, akik rendszeresen szexuálisan visszaéltek a lányok kiszolgáltatott helyzetével. Erről lejjebb még részletesebben lesz szó.

A 17. századi női munkavállalás európai zsidó mintája kétségtelenül *Glickl bas Judah Leib* (Glickel von Hammeln) nevéhez fűződik, akit ebben a kontextusban nem hagyhatok említés nélkül. Glickel von Hammeln magatartási mintáját a 18-19. századi zsidó felvilágosítók (*maszkilim*) ugyan nem támogatták, mivel a család anyagiakkal való ellátását a férfi feladataihoz sorolták. De a valódi életben Glickl mintája volt jellemző a pesti zsidó vállalkozók özvegyeire.

A *Felvilágosodás* korabeli ideális nőt a naivitás, a nyilvánosságtól való visszavonulás és a férfi tekintélyének feltétel nélküli elfogadása jellemezte (Lund, 2009, 15).¹³ Ugyanakkor Európa déli és keleti vidékén a kevésbé urbanizált zsidó nők folytatták a családi üzlet hagyományát és fizikai munkát is végeztek. *Rachel Luzzatto/Morpurgo* (1790-1871) az első modern héber költőnő – folytatva az olasz zsidó nők hagyományát – házasság előtt a családi esztergályos műhelyben dolgozott (Hecht, 2009, 36-37).

Mielőtt a 19. század máig működő sztereotípiaként rögzítette a nő *természetes rendeltetését*, mint feleség, háziasszony és anya, a pesti zsidó társadalom több női tagja folytatta a kereskedelmi tevékenységet és a családi üzlet vezetését, főleg ha a férje halála után nem kötött új házasságot. Pesten nem kevés nő a kereskedelmi szakma alsó fokán házalóként tevékenykedett, mivel ehhez nem kellett nagy tőke. Ez a munka nem nevezhető egy hagyományos női foglalkozásnak, a pesti zsidó férfiak között még több házaló volt. De a férfiak könnyebben válthattak szakmát, ha ez nem vált be. Ennek példáját láthatjuk is az adóösszeírásban. Egy bizonyos Ignác Ullmann (1827/37) évekig házalóként tengődött, míg át

nem lépett a szállítmányozói szakmába. Hogy sikerült-e ezáltal gazdaságilag megerősödni, nem tudjuk, de látjuk, hogy a nők nem voltak ilyen mobilak, mint a férfiak. A rövidáru vagy a régi ruhák árusítása „a háznál” mozgási teret adott az üzleti kezdeményezésre. Másrészt a házalónő könnyen lecsúszhatott a devianciába, hiszen a gyanú, hogy a pesti házalók valójában a lopásból származó zsákmányt értékesítették, nem volt mindig teljesen alaptalan.

A pesti zsidó adóösszeírások alapján azonban megállapítható, hogy legtöbb zsidó nő a hagyományos „rabszolgai” státuszban háztartási alkalmazottként dolgozott más zsidó családoknál. Így az 1827. évi adóösszeírás összesítőjében szereplő 121 önállóan dolgozó nő közül 72 fő cselédnő vagy szakácsnő volt. Még ha fel is tételezzük, hogy az írrok tévedett a nevek összesítésénél és legalább 10 főt hagyott ki a felsorolásból, az arányok világosak.

A bába (szülésznő) foglalkozása kétségtelenül egy hagyományos zsidó női munka volt (hiszen először a Szentírásban találkozunk a „héber bába” kifejezéssel *Semot* 1, 15-ben.) Ebben a szakmában a férjezett nők is dolgoztak. Új zsidó női foglalkozásnak számított azonban a szivargyári segédmunkásnő, a fodrásznő vagy a varrónő (BFL 1845. évi születési anyakönyvek, 69), amely annak az eredménye, hogy a pesti zsidó közösség nem volt zárt a külső társadalommal szemben. A zsidó nők már nem kizárólag zsidó vállalkozásnál dolgoztak. A pesti rokonsággal nem rendelkező zsidó nők azonban ilyen módon el is szakadtak a közösségtől.

A kézimunka készítését már a Tóra is említi, de a középkorban a kézimunkát csak a leány apja vagy a férj értékesíthette. A 19. század eleji pesti társadalomban maga a Városi Tanács szorgalmazta a női kézimunkát, mint a nők számára elfogadható kenyérkereseti lehetőséget. Az 1828. évi pesti zsidó közösségi jegyzőkönyv megőrizte Ábrahám Koppel jelentését a lányiskola létesítéséről, amelynek feladata a kézi- és művészi munka elsajátítása és folytatása volt. Hasonló lányiskolák a 18-19. században az egész Osztrák-Magyar Monarchiában működtek, és ebben is mutatkozott a *Felvilágosodás* innovációs gondolkodása. Az első „ipari” lányiskolát Prágában még 1784-ben nyitották meg (Hecht, 2009, 35).

A pesti zsidó lányiskola létrehozását maga Boráros János tanácsos és iskolaigazgató úr (későbbi városbíró) sürgette (jegyzőkönyv: 26), mert a pesti hatóság meg akarta tisztítani a várost a koldusoktól.¹⁴

A pesti zsidó gazdasági életben 1827-ig a koldulás még mindig egy jövedelemszerző foglalkozásnak számított, minden hátrányos megkülönböztetés nélkül. A pesti hatóságok erőteljes nyomására (l. a fenti végjegyzetnél) a koldulás a zsidó közösségben is hamar elveszítette a munka értékét és devianciává vált.

Közvetlenül a női koldulást érintette Marcus Stern 1830. októberi referátuma. Stern javaslatot tett a közösség szegényeinek nyújtott támogatás korszerűsítésére. A változtatás többek között azért is volt szükséges, hogy elkerüljék az úgynevezett „Ros-Hodes-asszonyok” (*Rosch-Hodesch-Weiber*) „kellemetlen koldulását” a zsinagógákban.¹⁵ Marcus Stern javasolta, hogy a közösség az eddigi eseti adománygyűjtés helyett hozzon létre egy központi szociális alapot, amelynek kamataiból segíteni lehetett volna a szegényeknek (jegyzőkönyv: 99).

A vendéglős (kocsmáros) szakma a nők számára a családi vállalkozás folytatását jelentette, mert ebben a szakmában is az özvegyek dolgoztak (1827/ 243, 422, 510). Persze, segédmunkaerőként a feleségek a család más női tagjaihoz hasonlóan az özvegység előtt is dolgoztak a családi vállalkozásban.

Az önálló élelmiszer-kereskedéssel is az özvegyek foglalkoztak a férfivállalkozók mellett: női kézben volt a kóser pékség (1827/166, 283, 366) és a tejkereskedés (1827/148), nők foglalkoztak a lisztkereskedéssel (1826/722), sőt részük volt a kóser hús-kereskedésben (1826/68).

Külön helyet foglaltak az élelmiszer-kereskedésben a terménykereskedők (1826/841) és a kóser bor- és pálínakereskedők, akik többnyire a zsidó társadalom felső rétegéhez tartóztak. *Nina Ganz* például (1826/590) egy alkalmazottat is tartott, aki nem volt családtag és külön lakott a munkaadójától.

Az olyan iparos szakmát, mint a bőrfestést ma sem nevezhetjük egy tipikus női foglalkozásnak, de 1827-ben Pesten volt egy 53 éves özvegy Brodból, aki ezt az üzletet folytatta (1827/446). Új zsidó női szakma lehetett a női fuvarozó is (*Bringerin*: 1827/396, 492). Az üveges (*Gläserin*) is csak egyszer fordul elő az 1827. évi conscripcióban (1827/372). A változásokat az új pesti zsidó életforma hozta magával. Pesten a zsidó élet nyitottabb volt, mint például a lengyelországi zsidó településeken. A nagyváros zsúfoltsága nagyobb anonimitást biztosított, de súlyosabb szegénységet is jelentett. Mindez ösztönözte a zsidó nőket a régi életformák feladására. Nem csak az új szakmák, de az új munkaformák is jelezték a változásokat a női munka gyakorlásában. 1827-ben Pesten már működött néhány kezdetleges szakmai társulás. Például *Teréz Krakkoin* bérleményében (1827/417).

Az 1827. évi összeírás szerint *Teréznek* ritka és meglehetősen nagy leleményességre utaló foglalkozása volt: *Dienst Sensalin*, azaz munkaközvetítőként tevékenykedett, ami az ezt megelőző években talán csak egy illegális szobakiadásnak felelt meg. *Terézzel* együtt a házban lakott 24 és 18 éves fia, két hajadon leánya és három cseléd lány, akiknek szolgáltatásait *Teréz* közvetítette. Helytelen lenne gondolni, hogy a háztartási szolgáltatásokon kívül a nők illegális prostitúcióval foglalkoztak volna. A közösségi kontroll ugyanis elég jól működött, és a legkisebbik gyanút is minden esetben bejegyezték az összeírásban - valószínűleg a rendszeres beszámolási kötelezettség miatt - a pesti hatóság számára.

Egy betegápolói lakóközösség működött 2 *Szerecsen utca* 1217. sz. alatt, ahol a 74 éves, maglódi születésű *Johanna Braun* ápolónő volt a bérlő. Vele együtt – ugyancsak ápolói minőségben – élt a 62 éves *Regina Stein* Königszártáról, valamint a 60 éves *Cecília* és az ugyancsak 60 éves *Rosalie Kohn* (1827/561).

Női példák a pesti zsidó kereskedelemről

Az 1781. évi türelmi és az 1783. évi végrehajtási rendelet a zsidók előtt is megnyitotta Pest Szabad Királyi Város kapuját. A pesti tartózkodás és az üzleti (vagy egyéb jövedelemszerző) tevékenység legalizálásához a Városi Tanácstól be kellett szerezni az úgy nevezett *tolerált* (türelmi) vagy *commorans* (lat. időző) tartózkodási engedélyt. A kérvényeket a Városi Tanács rendszeresen elbírált, de a *toleranciát* (a türelmi státuszt) vagy a *commoranciát* nem minden kérvényező kaphatta. Ezért a pesti tartózkodási engedély megszerzése a zsidó közösség belső vitáinak állandó témájává vált. A nők többsége ezt a státuszt a férjük vagy az apjuk után örökölte. A család férfitagjai nem egy esetben megpróbálták erőszakkal megkaparintani az értékes okmányt. A zsidó közösség vezetősége azonban minden bejelentett esetben a nők javára döntött és elrendelte az okmány visszaszolgáltatását (jegyzőkönyv: 136).

A *tolerancia* engedély ugyanis a férjhez menési esélyeket is növelte, így a közösségnek egy gonddal kevesebb volt. Hiszen ez idő tájt is sok szegény nő szorult a közösség - többnyire üresen álló pénztára - támogatására.

A BFL úgynevezett *Zsidó lakhatási jogok* gyűjteményében (BFL: IV. 1202/pp.) megtalálható néhány irat, amely igazolja, hogy a nők is kérték a *tolerancia* jogát. Ilyen például az 1809/766. mikrofilm-kocka *Judit Merle* pesti zsidónő („hiesige Jüdin”) *tolerancia*-kérvényéről. A szövegben *Judit Merle* „bittet ganz gehorsamst um allergnädigste Erfüllung der Tolerierung” (esedezik a tolerancia kegyes megadásáért). A 1030. számú mikrofilm-kocka

szerint *Lena Jacobin* zsidónő is folyamodott a türelmi státuszért a kereskedelmi tevékenység gyakorlásához. A női *tolerancia*-kérelmek elenyésző száma mellett szól, hogy ez nem volt egy elterjedt gyakorlat.

Az 1826. évi pesti zsidó adóösszeírás özvegy *Teresia Tettinger* nevével kezdődik, aki így mintegy felkerült a pesti közösség élére (PIH I-7. 1/1826). Az ötgyermekes *Teresia* férje halála után továbbvitte a családi pálinkakereskedést. A család még 1811. január 26-án megkapta a túrt (*tolerált*) státuszt, amellyel az adókötelességük a türelmi adó (*Toleranz-Tax*) miatt nőtt ugyan, de a pesti tartózkodás ez által legalizálódott.

Mint a legtöbb pesti zsidó, a 39 éves *Teresia Tettinger* 1827-ben a Terézvárosban lakott, de nem a zsúfolt, szegény Dob vagy Király utcában, hanem a *Landstraße* (Országút) 1. szám alatti bérleményben, a Terézváros szélén (Dorffinger 1827, 555, PIH I-7. 1/1826, 1827). A Tettinger család anyagi helyzete közepesnek (másodosztályúnak), az életvitele-erkölce jónak minősült. A pesti zsidó közösség Jegyzőkönyvének 1829. évi bejegyzése szerint (PIH 90. 63, 42) *Teresia* egy igazolást kért a közösségtől, hogy nyomást gyakoroljon vejére, Daniel Hamburgerre, akitől anyagi támogatást remélhetett. *Teresia* arra hivatkozott, hogy gyerekeinek ellátása bizonytalanná vált. A női vállalkozói tevékenység nem volt mindig sikeres.

Némelyik önállóan gazdálkodó pesti zsidó nő saját bérleményével sem rendelkezett és kénytelen volt más zsidó bérlőknél lakni. Például, *Katarina Stiz* kereskedőnő (*Händlerin*) Simon Kumpelnél bérelt lakást. A regensburgi születésű 54 éves özvegy még 1786-ban telepedett le Pesten, az első zsidó telepeselek között.

A házalói szakma árufajta szerint differenciálódott, de a legtöbb női házaló rövidáruval foglalkozott. A 43 éves *Barbara Bankwein* (1827/13) rövidáru-házaló 1793 óta élt a *Pfeife Gasse* (Síp utca) 346. számú telkén. Vele együtt élt *Teresia* lánya és Simon fia. Ugyanitt lakott albérletben két diák: egy 18 éves gimnáziumi tanuló és egy 18 éves sebész orvos. Több mint valószínű, hogy *Bankwein* is illegálisan adta ki a szobát, de a közösség ebben az esetben valamiért elnéző volt.

Elisabeth Löwinger is rövidáru-házaló volt (1827/369). 23 éves fia szabóként dolgozott. Elisabeth életének egyik rövid szakaszát rögzítette a 964-967. számú mikrofilmkocka, amelyet a BFL az 1816-1837. évi zsidó letelepedési ügyek címén őriz (BFL: IV. 1202pp/XV.20). Ebből kiderül, hogy Elisabeth 1788 (!) óta élt Terézvárosban. Letelepedéskor 27 éves volt, és „Pesten becsületesen kereste kenyerét.” Ezt igazolták 1815. szeptember 29-én aláírásukkal *Joseph és Katy Musikant*, Löwingerék egykori zsidó szállásadói.

A pesti zsidó nők egy része több-kevesebb sikerrel az önállóságra törekedett. A kereskedői tevékenység egy ilyen lehetőség volt. És ha kellett, a nők megpróbálták anyagilag is függetleníteni magukat a férjektől. Erről szól például az 1830. október 12-i jegyzőkönyvi bejegyzés, amely szerint *Jütel Cohn*, a miskolci *Löbl Cohn* felesége, személyesen fordult a közösséghez, hogy pénzét letétbe helyezhesse Pesten (jegyzőkönyv: 94).

A bábák és a női betegápolók

A pesti közösségi jegyzőkönyvből, az éves adóösszeírásokból és a születési anyakönyvekből kitűnik, hogy a betelepült zsidó közösségben voltak nők, akik vigyáztak a beteg nőkre és segítettek a szülésnél. Munkájuk olyan fontos volt a közösség számára, hogy „nélkülözhetetlenek” („die unentbehrlichen Personen”) nevezték őket a közösségi jegyzőkönyvben (jegyzőkönyv: 20). A zsidó bábák jelenléte a zsidó gyermekek születésekor valóban fontos volt, hiszen még az 1800-as években is a zsidó csecsemőket gyakran megkeresztelték „életveszélyre” hivatkozva (Zsidó Levéltár, 79. 100).

A bábák szakmájáról azért is érdemes külön szólni, mert hasonlóan a kézimunka készítéséhez itt is létezett a női szakképzés. Az adóösszeírásból kitűnik, hogy a női árnyék-társadalomban volt egy hagyományos családi női bábaképzés.

Ugyanis némely család névsorában bábaként szerepel az anya és a leányai is. A 38 éves *Eleonóra Polák* 1823 körül települt át Lengyelországból (1827/360). 21 éves hajadon Franciska leánya *Vörösvárott* született. Eleonóra bábaként volt bejegyezve, szakmáját vagy nagyon fiatalon még Lengyelországban, vagy már Vörösvárott sajátította el, ahol a pesti költözés előtt élt. A 21 éves Franciska is bába volt.

A 24 éves *Regina Stern* férje halála után visszatért szüleihez és így került Stern Tamás családi névsorába (1827/433). A család *Szent-Györgyből* jött Pestre 1820-ban, de Stern Tamást a közösség valamiért nem akarta befogadni és kitette a „kitoloncoltak” listájára. Sternék mégis még mindig Pesten tartózkodtak. A család élelmizéséért valószínűleg egyedül Regina dolgozott, aki bába volt. Itt is felvetődik a kérdés: vajon szakmáját még Szent-Györgyben, vagy már Pesten tanulta? Ha ez még a szülőhelyén történt, akkor megállapítható, hogy a zsidó családokban a női szakmai utódokat is már 14-16 éves korban képezték ki.

A pesti zsidó közösségi jegyzőkönyvben (jegyzőkönyv: 136) találtam egy bejegyzést *Magdalene Mühlhoffer* asszonyról, akit az írnok a „szegények bábájának” nevezett. 1831-ben Magdalene 4 hónapig kórházban feküdt, a közösség 20 forint egyszeri segílyt nyújtott neki, amit a közösségi pénztárból vettek. Ekkor Magdalene még férjével együtt dolgozott, de *Alexander Mühlhoffer* nem tartozott a jól kereső orvosok közé: az 1826. évi összeírás szerint szegény volt. Mühlhofferék főleg a Király utca szegényebb részében és annak környékén dolgoztak együtt.

1837-ben a közösségben működött egy *Scharlotte* (Sarolta) *Kraus* nevű szülésznő, akiről semmi sem tudunk. Ugyanúgy, mint *Amália Löwenthalról* vagy *Marie Törökről*. *Nina Semmler*, *Theresie Bernstein*, *Julie Adler* bábák neve főleg akkor fordul elő a születési bejegyzésekben, ha az anya az egyetemi klinikán szült.

Az anyakönyvek tanúsága szerint bábaként dolgozott még *Elisabeth Drahkovits* és *Herzka*, illetve *Fink* és *Koller* nevű szülésznők. Ugyancsak az egyetemi klinikán segített *Therese Elias* bába, az 1845/290. sz. születési anyakönyvi bejegyzés szerint. Ez a bejegyzés Wolf fiúgyermek születését rögzítette, akinek anyja *Johanna Kohn* „ledige Kleidermacherin” (hajadon ruhakészítő) volt.

A 19. századi Pesten egyébként működött már a városi bábaképzés is, de ebben a kurzusban a zsidó nők még nem vehettek részt, noha az új klinikán már segítettek a zsidó szüléseknél. Az orvosi szakma a bábaképzésről nem volt jó véleménnyel (Jankovich, 1838. 223–225). A bábák erkölce állítólag nem felelt meg a követelményeknek, aminek okát a bábák alacsonyabb társadalmi származásában látták:

„Es ist nämlich bekannt, dass sich diesem Stande meist nur Personen aus den unteren Klassen widmen, welche in so mancher Hinsicht eben nicht als Muster der Moralität zu rühmen sind.“ (Jankovich, 1838, 224)¹⁶

Az ápolónői szakmát pesti jiddis nyelven *krankenwärterin* szóval nevezték, ami a szó szerinti fordításban a betegőrzőt jelenti. A jegyzőkönyv nem tesz említést a „nélkülözhetetlen” női betegápolók bérezéséről, de legalább felsorolja a nevüket: *Lena Strassburg*, *Eva Friedländer*, *Breindel Schneider*, *Nanett Löwy*, *Maria Löwenbein* és *Sara Kostlitz*.

Hogy milyen módszerekkel, gyógyászati eszközökkel vagy gyógyszerekkel rendelkeztek az ápolónők, a pesti jegyzőkönyvből, illetve az adóösszeírásokból nem tűnik ki. Látható viszont, hogy szinte csak az idősebb nők vállalták a betegápolást. *Sára Kostlitz* a szülők ápolónője is 60 felé közeledett (1827/549). Kostlitz szakterülete „Kindl-Bettwächterin,” azaz a szülés

utáni ápolás volt. Vagyis az ápolónői szakma is speciális szaktudást és szakmai tapasztalatot igényelt, amelyet a zsidó nők részben már a szülői házban szerezhettek. Azok a betegápolónők, akik orvos-férjük mellett dolgoztak, a tapasztalattal együtt szerezték a tudást is. Arra sajnos nincs adatunk, hány női betegápoló dolgozott a 19. század elején a zsidó kórházban, pedig ott is lehetett egy helyi képzés.

A cselédlányok és a szakácsnők

Wolfgang Gasser (Gasser, 2009, 53-55) és Monika Richarz (Richarz, 2009, 56-63) munkája segítségével összehasonlíthattam a pesti zsidó háztartási alkalmazottak helyzetét az osztrák és a német cselédlányok életkörülményeivel. Gasser leírása szerint Bécsben a 18. század végén a házaknál szakácsnők, szobalányok, gyereklányok, bevásárló nők, konyhalányok, cselédlányok és társalgónők dolgoztak. A kiszolgáló személyzet 40%-a Csehországból és Morvaországból, és majdnem 38%-a Magyarországról jött. Ebben a szakmai ágazatban is beszélhetünk tehát mobilitásról és nemzetközi tapasztalatszerzésről (Gasser, 2009, 54).

Pesti adataim szerint a legtöbb, önálló keresetből élő pesti zsidó nő cselédlányként vagy szakácsnőként dolgozott az 1800-as évek első felében (vö. a harmadik rész adataival). E két szakterület feladatai között Pesten valószínűleg nem volt nagy különbség, hiszen szakácsnőként bejegyzett lányok is sok esetben nagyon fiatalok (13-14 évesek) voltak. Szobalányt (*stubenmagd*) csak két családnál találtam: Golberger Gerson tolerált nagykereskedő (1827/189) és Gans borkereskedő (1827/205) családja névsorában.

A pesti cselédlányok többsége magyarországi – B. Gyarmat, Miskolc, Zsámbék vagy Nyitra – születésű volt, sőt sokan Óbudán vagy már Pesten születtek. Az adóösszeírásokban csak egy potenciális munkaerő közvetítő nyomára bukkantam, akiről jelen dolgozat harmadik részében már volt szó (Theresia Krakkoín).

A származási adatok azonban nem voltak mindig megbízhatók. A nők nyilvántartását általában is a hiányos információ jellemezte, a cselédlányok és a szakácsnők esetén az adathiány még nyilvánvalóbb volt: itt a családnév is sokszor elmaradt. Némely esetben a cselédlány hiányzó nevét spontán alkották a város nevéből, ahonnan a nő Pestre érkezett: például *Rosalie Austerlitz* Austerlitzből, *Teresie Schoßberg* Schoßbergéről vagy *Teresie Bitschke* Bicskéről stb.

Gasser szerint a bécsi cselédlányok arculatát leginkább a Csehországból származó lányok határozták meg (Gasser, 2009, 54). A pesti zsidó cselédekre ez nem volt jellemző, noha Pesten is voltak cselédek „aus Böhmen” (Csehországból). De Pesten is előfordult, hogy a cselédlány valójában a munkaadó család vidéki rokona volt, akit ilyen módon importáltak a pesti gazdaságba (vö. Gasser, 2009, 54).

Magdalene Löbl (1827/402) például 8 évesen került fel Pestre Pécelről. Magdalene gazdája egy fiatal házaló és felesége volt. Simon és Franziska Saxel 26 évesek voltak, a férfi Nikolsburgból, a feleség Rosnitzból jött. A házaspárnak csak egy négyéves leánya volt, ezért a cselédlány alkalmazása tulajdonképpen túlzásnak tűnik, ha csak nem egy rokonlányról volt szó.

Az 1827. évi összeírás is igazolja, hogy néhány cselédlányként (szakácsnőként) feltüntetett személy valójában a család rokona volt. Ugyanis a család névsorában a lányok rokonként, az összesítőben pedig cselédlányként szerepelnek (például 1827/60, 82).

Az 1827. évi pesti összeírásban bejegyzett cselédlányok és szakácsnők adataiból kitűnik, hogy 101 fő 20 év alatti és legalább 11 lány 13 év alatti volt. 13 lány tartozott a 14-15 év közötti korosztályhoz, de a 20-30 évesek csoportja volt a legnépesebb, mivel itt 109 főt írhattam össze. A 30 év feletti cselédlányok és szakácsnők alkalmazása nem volt elterjedt, de 12

esetben találtam ilyen bejegyzést. Monika Richarz kimutatta, hogy Németországban sok zsidó cseléd nagyon fiatal – 14 év alatti – volt (Richarz, 2009, 56). De Richarz is talált néhány idősebb személyt a zsidó cseléd lányok között, amiből azt a következtetést vonta le, hogy a zsidó cselédek ritkábban mentek férjhez, mint a keresztény alkalmazottak. És valóban: a pesti cseléd lányok többsége is hajadon maradt. Persze, a férjezett cseléd lányokat nem alkalmazták, de legtöbbjüknek a férjhez menés fontosabb volt. Csak egy esetben találtam egy férjezett szakácsnőt, de a 25 éves *Julia Fischer* sem élt együtt a férjével (1827/68).

Richarz szerint Németországban a zsidó cseléd lányok helyzete nehezebb volt, mint a keresztény cselédké, mivel a védett zsidó (*Schutzjude*) intézménye miatt a zsidó lányok még erősebben függtek a befogadó családtól (Richarz, 2009, 57). Pesten a 19. század elején ez a függés nem játszott nagy szerepet, sőt a *védett zsidó* intézménye (*Schutzjude*” mint például Óbudán) Pesten nem volt. A befogadó zsidó családhoz való kötődés talán akkor volt különösen erős, ha a cseléd lány jiddisen kívül nem beszélt más nyelven. A 19. század elején ez még gyakran fordult elő.

A zsidó háztartási alkalmazottak kutatása során Monika Richarz is vizsgálta az úgynevezett hajadonanyák csoportját. Vizsgálatával jelentősen hozzájárult a pre-emancipált németországi zsidó társadalom leírásához. A cseléd lányok – és főleg a hajadonanyák – Richarz szerint még a zsidó társadalomban is *idegenek* (vagyis nem helybeliek, akiket tagsági jogon megillett a közösség szociális gondozása).

Dolgozatának az a része, amely a cseléd lányok anyaságát tárgyalja, a *Nem kívánt anyaság* (*Ungewollte Mutterschaft*) címet viseli. A 18. század végén ez a törvény megkövetelte, hogy a terhes cseléd lányt kitoloncolják Poroszországból. A munkaadó köteles volt az esetről haladéktalanul a hatóságnak jelenteni. A lányt ilyenkor prostitúcióval vádolták. Ha nem találtak számára egy olyan apajelöltet, aki vállalta volna az apaságot, akkor a zsidó közösség vezető még a büntetés kifizetésével sem tudta megakadályozni a kitoloncolást illetve a börtönbüntetést (Richarz, 2009, 58, Sara és Deige esete).

A pesti zsidó hajadonanyákról

Pesti zsidó hajadonanya bejegyzése az 1827. évi adóösszeírásban már megtalálható. A conscripció 44. száma alatt szerepel 17 éves *Teresia Weiss* hajadon cseléd lány. Adatai szerint Teresia Balassagyarmaton született, de feltehetően már 12 évesen elkerült otthonról. Pesti letelepedése előtt Óbudán dolgozott cseléd lányként, ahol 13 éves korában anya lett. Az apa ismeretlen maradt.

Az 1827. évi conscripcio 73. számán a 28 éves *Franciska Neubauer* hajadon cseléd lányt jegyezték be. Franciska 1821-ben jött fel Pestre Pilsenből, és eredetileg a házalói szakmából próbált megélni. 1826 végén vagy 1827 elején született Regina lánya, de Franciska férjéről vagy a gyermek apjáról az összeírás nem tesz említést. Végül is Franciskát cseléd lányként jegyezték be Jakov Neuwirth családjának névsorába, amely ugyancsak engedély nélkül élt Pesten. Egy családi névsorba való bejegyzés azonban legalább a zsidó társadalmon belül legalizálta Franciska pesti életét.

Pesten a lányok szülés után tehát maradhattak a munkaadó családnál, de a „törvénytelen gyerekek” között feltűnően sokan még az első életévükben haltak meg (Hrotkó, 2008, 263-276). Erről tanúskodnak az anyakönyvi bejegyzések (BFL: XV. 20, A 24/25 – A 26/27, A 34/35 – A 36/37). A gyerek neve mellett Pesten is gyakran „fremd” (idegen) szó szerepelt, de ez csak azt jelezte, hogy a gyerek nem Pesten született. A lányok a vidéki városokból menekülhettek Pestre terhesen, de az is lehet, hogy az állapotuk miatt bocsátották el őket. A

házasságon kívüli gyermekek jelensége tehát nem pesti sajátosság volt, a vidéki városokban is ismerték.

A házasságon kívül született gyermekek bejegyzésének száma Pesten évről évre nőtt. 1846-ban összesen 365 halálozást jegyeztek be, ebből 39 bejegyzés az apanév nélkül bejegyzett gyermekekre vonatkozott. Az elhalálozás helyszínéül feltűnően gyakran szerepelt 3 *Trommel Gasse* (Dob utca) 381 és 388. Az anyakönyvi adatok céltudatos összehasonlításával és a telekkönyvi adatok bevonásával kiderítettem, hogy itt egy kereskedelmi kórház volt (*Kaufmann-Spital*) az átutazók és a szegények számára (Hrotkó, 2008, 27).

Poroszországban a terhes hajadon cseléd lányokat nem csupán kitoloncolták, de a helyi bíróság börtönbüntetésre és kényszermunkára is ítélte őket (Richarz, 2009, 59). A pesti levéltári iratok ezt a gyakorlatot nem igazolják. Az egyedülálló anyákat az iratokban nem tüntették fel valamilyen különleges módon (*ledige Köchin* vagy *ledige Dienstmagd* önmagában csak azt jelenti, hogy a nő nincs férjénél), holott általában a közösség vezetése különösen ügyelt a nők családi helyzetére.¹⁷

Monika Richarz említette, hogy a németországi zsidó cseléd lányokat a zsidó temető külön sarkában temették el (Richarz, 2009, 60). A pesti iratokban a cseléd lányok vagy gyermekeik haláláról szóló bejegyzések nem különböztek a többiektől.

Két olyan jelenségre szeretnék még kitérni, amelynek Richarz egy-egy fejezetet is szentelt saját leírásban. Az egyik a cseléd lányok kikeresztelkedése, amit Richarz *A kereszténységbe való menekülésnek* nevezett (Richarz, 2009, 60-61).

A pesti zsidó nők és ezen belül a zsidó cseléd lányok 19. század eleji kikeresztelkedéséről csak a római katolikus (rk) keresztelői anyakönyvek alapján beszélhetek (BFL XV. 20). A megvizsgált egyházi iratok azt mutatják, hogy 1820 körül több olyan zsidó nő keresztelkedett ki, aki vagy cselédként dolgozott vagy egy cseléd házasságon kívüli gyermeke volt. A kikeresztelkedett cseléd lányok számának növekedése valószínűleg azzal függött össze, hogy egyre több nő a jiddis mellett beszélt németül vagy magyarul is, és szabadidejének egy részét házon kívül töltötte. Néhányan a szülők halála után minden támogatás nélkül maradtak, és a keresztény missziók segítségére szorultak (Farkas, 1898, 125-127).

A másik jelenség, amelyről Richarz említést tesz, és amely a pesti viszonyokra is ráillik, a keresztény cselédség alkalmazása. A 19. század vége felé a zsidó háztartási alkalmazottak szakcsoportja hamarosan eltűnik. A munkaerőpiacon a keresztény háztartási alkalmazottak iránti kereslet nagyobb lesz (Richarz, 2009, 62). Richarz a zsidó nők emancipációjában látja ennek okát (uo. 63).

A németországi helyzethez képest a pesti női cselédség szakmailag nem differenciálódott olyan erősen. Ez valószínűleg a munkaadók alacsonyabb életszínvonalával magyarázható. A családok többsége a cseléd lányokat háztartási kisegítőként alkalmazta, akik a gyerekekre is vigyáztak.

Összefoglalás

Foglaljuk tehát össze az itt bemutatott női élethelyzeteket. A vagyoni helyzet és a származás szerint erősen polarizált pesti zsidó társadalom közép- és felső rétegéhez tartozó nők a 19. század elején már nem dolgoztak családon kívül. Két nő kivételével (az egyik az olasz Rachel Luzzatto, a másik a pesti Teresia Tettinger) a bemutatott dolgozó nők a zsidó társadalom alsó rétegéhez tartoztak. A szegény nők a megélhetés miatt vállalták a munkát, de az életminőségük ettől láthatóan változatlanul alacsony maradt. A férjezett nők az adóösszeírások alapján nem vállaltak önálló munkát. Luzzatto/Morpurgo sem dolgozott a házasság után. Tettinger csak a férje halálát követően vette át az üzletet. A munka nem

tartozott a nő társadalmi képéhez, a nő ideális életszituációja nem a munka, hanem a házasság volt.

A cselédlányok sem a munka, hanem főleg a házasság reményében jöttek fel Pestre. Ezért is voltak olyan családok, amelyek más magyarországi és külföldi településekről jött rokonait cselédnek jegyezték be, hogy legalizálják azok pesti tartózkodását. Ha figyelembe vesszük a családoknál letöltött munkaidőt (egyes esetekben a cselédlányok a munkadójukkal együtt költöztek fel Pestre) és azt, hogy a cselédlányok és a szakácsnők között időségek is voltak, megállapíthatjuk, hogy a pesti családi háttérrel nem rendelkező, vagyontalan hajadonok házassági esélyei minimálisak voltak. A női személyzet az iratok tanúsága alapján szexuálisan ki volt szolgáltatva a munkaadóinak. A férficselédekkel szembeni szexuális zaklatásról a vizsgált iratok alapján nem lehetett egyértelműen nyilatkozni, hiszen itt nem volt olyan egyértelmű bizonyíték, mint a házasságon kívüli gyerek.

A háztartási munkára a nőket a családban képezték ki. A bábák is a családjukban kapták meg a szükséges szakismereteket. A tórai időkhöz képest azonban a bábák nem dolgozhattak orvosi felügyelet nélkül. A születési anyakönyvi bejegyzésekben a baba neve mellett az orvos neve is szerepel.

A női munka – még az önálló kereskedőnők esetén is – valójában férfitípúsnak számított. Hiszen az adóösszeírások is igazolják, hogy az üzleti tevékenységet csak az özvegyek vállalták.

A nőktől eltérően a pesti zsidó férfiak a 19. század elején több munka között választhattak: a kereskedők mellett az adóösszeírás számos vallási foglalkozást, tanárt, könyvelőt, orvost, zenészt, tűzoltót sorol fel. A bőséges munkaválasztékből is kitűnik, hogy a zsidó társadalomra korábban jellemző gyakorlat, amely szerint a férfiak idejük nagyobb részét a vallási tanulásra fordították, az évek során megváltozott.¹⁸ A férfiak előjogának rendszere is átstrukturálódott. Már nem csak a tórai tanulás, de a munkavállalás is kedvezőbb társadalmi megítélést biztosított a férfiak számára. A nőknek fenntartott munka (háztartási alkalmazott, kézimunka készítő, az orvosi felügyelet mellett működő szülésznő) nem a tartalma vagy a minősége miatt lesz alacsonyabb értékű (hiszen a szükséges szaktudással a nők is rendelkeztek), hanem mert azt társadalmi autoritást nélkülöző nő végezte. Ezt bizonyítja például a közösségi fizetési lista (jegyzőkönyv: 27), amelyben egyetlen női név szerepel csupán, de az sem a kifizetett munkabér miatt. *Rachel Wahrman* mint *Israel Wahrman* rabbi özvegye kapott nyugdíjat a közösségtől. Csak ilyen címen állhatott egy nő a közalkalmazottak fizetési jegyzékében. Pedig a jegyzőkönyv 20. oldalán a közösség vezetősége azt írta a Városi Tanácsnak (és teljes joggal egyébként), hogy a pesti zsidó közösség az ott felsorolt bábák és női ápolók nélkül működésképtelen. Ennek ellenére a női munka magánjellege mind inkább rögzült, ezért a munkának szabályozott ellenértéke sem volt, mint például a tanárok, az ügyvédek vagy a templomi szolgálók (sameszek) esetén.

¹ Theresia Krakoi, özvegy, 2 gyerek, 33 éve Pesten, foglalkozás nélküli, erkölcsileg „jó”. (saját ford.)

² Az első szám az irat évszámát, a második a bejegyzés sorszámát jelöli.

³ Anna Efinger, özvegy, 5 gyerek, toleráns, házalónő, erkölcsileg „jó”, támogatásra szorult.

⁴ „engedély nélkül szállásol” – saját ford.

⁵ A nyelvi sajátosságokat és az olvasási módszeremet leírtam a doktori disszertációmban: HROTKÓ Larissza, *A zsidó nők és férfiak 18. századvégi-19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére*, Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem, Budapest, 2012, 41-45. (Publikáció előtt)

⁶ A budai 1831-32. évi conscrpiciókban még mindig nem találtam egyetlen női nevet sem (Zsidó Levéltár, 70. 118).

Meg kell jegyezni, hogy az óbudai közösségi jegyzőkönyvek ugyancsak megjelenítik a zsidó nőt, de kizárólag tárgyként. (BFL V6/XV. 20.)

⁷ Ezt a feltevést igazolja például az 1783. május 27-i rendelet, amellyel a Városi Tanács engedélyezte a vendéglő bérbeadását az óbudai zsidóknak (Büchler, 1901, 343) vagy a zsidók 1787. évi első pesti összeírása (ua. 347), valamint a Magyar-Zsidó Oklevéltár, amelynek adatait Moess is felhasználta (Moess 1968, 93).

⁸ A pesti polgárság utoljára 1773-ban „büszkélkedhetett,” hogy Pesten nincs zsidó: Büchler, 1901, 399.

⁹ Például: BÁCSKAI Vera (szerk.) *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873*, Budapest, 1971, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban* (BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos, 1984), *Társadalmi változások Pesten az 1830-1840. években* in: Faragó Tamás (szerk.) *Pest-Budai árvíz 1838* (Budapest 1988, 197–242), *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején* (Budapest, 1988), *A vállalkozók előfutárai* (Budapest, 1989), *A pesti zsidóság a 19. század első felében* in: Budapesti Negyed 8, 1995/2, *Budapest története 1686–1873* In: BÁCSKAI Vera — GYÁNI Gábor — KUBINYI András, *Budapest története 1945-ig* (Budapest, 2000, 77–126), *A városok és polgárok Magyarországon* (I–II. kötet), Budapest, 2007.

¹⁰ 1840 előtt a zsidók nem vehettek pesti ingatlant, a lakáshelyzet szinte katasztrofális és rendkívül bizonytalan volt. Ehhez hozzájárult, hogy Pesten nagyon rossz egészségügyi körülmények voltak, szinte szünet nélkül jöttek a járványok. Ezért a gazdagabb óbudai zsidók még sokáig két háztartást tartottak, például Goldbergerék, Abbeles és Koppel családok.

¹¹ A nőt a Babiloni Talmud *bajitnak*, azaz a férj házának nevezte (TYoma 2^b, TSabb 118^b lapján).

¹² A rövidített hivatkozást így értelmezzük: Babiloni Talmud *Kiddusin* traktátusa Gemara részében, 3b eredeti oldal.

¹³ Itt Lund hivatkozik Ian F. Roe munkájára: Ian F. ROE, *Die Jüdin von Toledo and Changing Views on Women in the Biedermeier and Beyond* – I. 13. számú végjegyzetnél.

¹⁴ Egyik legelső rendelet, amely a koldulásért a „kemény fogságot” is kitűzte, 1765-ben jelent meg „A terézvárosi bíró” (akkoriban Philipp Strauß) utasításaként. (Bónis, 1974. 161.)

Sok foganatja ennek a rendeletnek nem volt. J. C. THIEL 1833-as könyvében: „Unter die Unannehmlichkeiten der Stadt gehört zuerst die zahllose Menge der Bettler.” (Azaz: A város kellemetlenségei közé számtalan koldus tartozik.) - Th. J. C. 1833/6. 81-82. Ez a rész Schams Ferenc 1821. évi pesti leírását ismétli szerzői hivatkozás nélkül.

¹⁵ A szövegből kitűnik, hogy egy régi szokás szerint a nők Újholdkor szabadon koldulhattak a zsinagógában.

¹⁶ „Ismeretes ugyanis, hogy többnyire csak az alsó osztálybeli személyek szánják magukat ehhez a társadalmi rendhez való csatlakozásra, akik bizonyos vonatkozásban nem nevezhetők az erkölcsiség mintájának.” (saját fordítás) Jankovich, 1838, 224.

¹⁷ Az írnokok ezt igen részletesen és körülményesen magyarázták a megjegyzés rovatában. Példának megemlítem az 1827/372. számú összeírasi bejegyzést Anna Weil üveges kereskedőnőről. Az írnok azt jegyezte be, hogy Weil férjezett, de Samuel Safir férfivel él együtt, aki gravírozóként dolgozik. Hasonló megjegyzéseket a rendezetlen családi körülményekről megtaláltam még az 1827/396. és 1827/411. számú bejegyzéseknél.

¹⁷ Louise és Dieter HECHT ezt a jelenséget egyértelműen a zsidó társadalom polgárosodására („Verbürgerung”) vezetik vissza. (Hecht, 2009, 38.)

Irodalom

J. L. AUSTIN: *Tetten ért szavak*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990

Dr. BERZA László (szerk.): *Budapest történetének bibliográfiája*, IV. kötet, Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1965.

BÓNIS György (szerk.): *Pest-Budai hivatali utasítások a XVIII. században*, Budapest, 1974.

BÜCHLER Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*, Budapest, 1901.

DORFFINGER, A. J.: *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königliche ungarische Freystadt Pesth*, Pest, 1827.

FARKAS József: *A pesti református egyház 101 éves története*, Kecskemét, 1898.

Wolfgang GASSER: *Aus dem Ghetto in die bürgerlichen Familien. Jüdische Bedienstete im Zeitalter der Emanzipation 1770-1870* in: *Salondamen und Dienstboten. Jüdisches Bürgertum*

um 1800 aus weiblicher Sicht, Institut für jüdische Geschichte Österreichs, Wien, 2009, 50-55.

Louise und Dieter HECHT: *Jüdische Frauen zwischen Haskalah und Emanzipation in: Salondamen und Dienstboten*, Wien, 2009, 28-38.

HROTKÓ Larissa: *Zsidók Óbudán* in: *Remény*, 1/2007, 51-55.

HROTKÓ Larissa: *Pesti zsidók* (2) in: *Remény*, 2/2007, 38-43.

Larissa HROTKÓ: *Dynamik, Geographie und Gesellschaftsspezifika der Jüdischen Ansiedlung in Pest um die Mitte des 19. Jahrhunderts* In: *Acta Ethnographica Hungarica*, Budapest, Akadémia Kiadó, 2008. 263-276

Larissa HROTKÓ: *Gesellschaftliche Legitimation jüdischer Frauen am Anfang des 19. Jahrhunderts in Pest* in: *Women and Religion*, Verbum-Cluj, 2011, 225-230.

Dr. Anton JANKOVICH: *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medizinischer und anthropologischer Hinsicht*, Ofen, 1838.

KRAUSS Samuel: *Talmudische Archäologie*, J. Kaufmann Verlag/Frankfurt am Main, Leipzig, 1910

Hannah Lotte LUNDT: *Nachtthee, Networking und Emanzipation oder: Was macht eine Berliner Saloniére 1799?* in: *Salondamen und Dienstboten*, Wien, 2009, 2-9.

Magyar-Zsidó Oklevéltár IV. kötet (szerk. Kováts Ferenc), Budapest, 1938

Monika RICHARZ: *Eine weibliche Unterschicht aus der „Heife des Pöbels“? Nachrichten über jüdische Mägde Ende des 18. Jahrhunderts*, in: *Salondamen und Dienstboten*, Wien, 2009, 56-63.

John R. SEARLE: *Elme, nyelv és társadalom, Budapest*, Vince Kiadó, 2000.

Michael K. SILBER: A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra In: *Múl és Jövő*, Budapest, 2006/4, 14-44.

J. C. THIEL: *Das Königreich Ungarn* Bd. 6, Kaschau, 1833.

Levéltári források:

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- V6/XV. 20. Óbudai Zsidó Hitközség iratai (mikrofilm 2434-2435).
- Jüdische Gemeinde Altotens Toleranz-Steuerbeweis 1788-1792
- Zsidó konyha IV. 1202.c. Intimata a. m. 4647, 4957, 1789-1850
- IV. 1202pp/XV.20. (lajstrom) Zsidó (Letelepedési, lakhatási ügyek) ügyek: 1786-1837, 1838-1855 Vegyes ügyek 1804-1841.
- Budapesti egyházi anyakönyvek:
 - XV. 20 A 36 izr. 423, 424/1, 2, 3, 8, 10, 14, 26, 41
 - XV. 20: rk A54, 58, 65, 67, 80, 96, 99, 100, 114, 116, 134, 136, 245

Zsidó Levéltár:

1. 90. 63 Községi jegyzőkönyv [Protokoll] 1828-1833 PIH
2. PIH I-7. 1/1826 – Összeírás [Conscription] 1826
3. PIH I-7. 1/1827 – Összeírás [Conscription] 1827
4. 79. 100. jelű levél „Eisenburger Komitat“